

Податок «волощина» в маєтках князів Острозьких у першій чверті XVII ст.

Невід'ємним елементом повсякдення українських теренів Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої були різноманітні повинності та податки. Їх відбували чи сплачувалися як на користь держави чи релігійної інституції, так і для безпосереднього володаря [1]*. Серед, образно кажучи, хмари таких зобов'язань існував податок, знаний під назвою *волощина* або *поволощина*. Його зміст у просторі й часі не був однозначним і постійним: він виступав і як варіант загальнодержавного побору, і як один із податків у феодалному господарстві.

В польських історичних джерелах *поволове* згадується вже у 1155, а його варіант *поральне* – у 1228 роках. Зигмунт Глогер називає цей подвійного характеру податок найважливішим, зазначаючи при цьому, що як визнання князівської влади над землею цілої країни він тривав найдовше [2]. Кароль Бучек, уточнюючи дослідження попередників, довів, що згаданий податок був не подвійного, а потрійного характеру: до поволового та порального [3] він додав як локальний різновид – *подимне*. На думку історика, податок мав спеціальний характер і вибирався щорічно, хоча, ймовірно, не в один і той самий час та неоднаково. На території Польщі поволове цілком зникло до 1330 року [4].

Напевне, чимось подібний до згаданого загальнодержавний податок функціонував і на теренах Великого князівства Литовського. Як відзначав Матвій Любавський, до ліквідації територіальних князів великий князь, окрім звичайних доходів від областей, отримував податок зі всієї держави, котрий носив назву *contributio, tributum*. Ця данина мала різні найменування: у власне Литві, а також у Полоцькій та Вітебській землях вона називалась *серебщиною*, на Смоленщині й частково Поліссі – *посощиною*, в Чернігово-Сіверщині – *поголовщиною*, а на Київщині та Волині – *подимщиною* й *поволощиною* (на Східній Волині побутував ще один різновид грошового побору – *болкуновщина*, від «болкун», «бовкун» – віл) [5]. Такий податок під іменем «підданщини» територіальні князі вносили великому князеві від населення усіх земель – князівських, боярських і церковних (за винятком маєтків католицького духовенства, які було звільнено від його сплати наприкінці епохи обласних князів) [6].

* * *

Відсутність в історичних джерелах чіткої регламентації цього побору для українських теренів Великого князівства Литовського, а опісля – Речі Посполитої з точки зору об'єкта і принципу оподаткування, квоти, тощо призвела в результаті до широкого спектру означення у літературі самого терміна *волощина*. До прикладу, Федір Леонтович розумів його як *«крестьянская дань рогатым скотом (натурою или деньгами) аналогическая с польскою данью «bidliczej» в Подольи»* [7], або в іншому місці – *«волощина, или скотное серебро – подать с крестьянских волов»* [8].

Знаний дослідник господарської історії Великого князівства Литовського, Митрофан Довнар-Запольський, визначав *волощину* як *«подать, которую обязаны были платить землевладельцы Волынской земли. Она вносилась в скарб ежегодно. Самый термин, которым названа ... подать – exactio generalis – тот самый, который прилагался и к серебнице для обозначения ее государственного характера. Судя по расходным записям великого князя Казимира, волощина расходовалась на оплату службы»*. Під *волощиною* дослідник пропонував розуміти обкладення *«волової сохи»*, тобто тієї кількості землі, котра могла бути оброблена за допомогою однієї *сохи*. *«Такой объект обложения был общеупотребителен, так как соха была основной единицей и при взьмании серебины»* [9]. Зі сказаного постає, ніби *волощина* була суто волинським явищем, хоча з джерел довідуємось про його ширший характер. У руслі поглядів Довнара-Запольського тлумачить *волощину* й сучасний білоруський історик Валерій Поздняков [10].

Михайло Грушевський щодо цього податку представив наступне: *«В полудневім поясі, за лінією лісів, була значно розвинена годівля худоби. Розуміється, в більших або менших розмірах вона мала місце скрізь – на се, напр., вказує старий податок «волощина», під ріжними назвами (поволощина, болкуновщина) розширена по цілій майже Україні – звісна в Київщині, на Волині і в Галичині полудневій XV-XVI в. Але на Волині і в Київщині ми знаємо її як невеликий грошевий податок від кожної худобини вола чи корови...»* [11].

Ось який варіант розв'язання проблемного питання запропонувала Наталія Полонська-Василенко: *«Лани платили з населення державі податок («дякло» та «стації») натурою: сіном, збіжжям, медом, худобою і т. д. По різних землях податки мали різні назви. На Київщині та Волині податки називалися – «поволощина», а в загальному «стація», це був податок, зв'язаний з обов'язком годувати князя, коли він перебував у певній землі»* [12].

Віталій Русанівський окреслював волощину як «*мито, яке брали з купців від кількості волів у обозі*» [13]. Можливо, щось подібне має на увазі й сучасна дослідниця Лариса Жеребцова, представляючи волове як «*таможенний сбор от волов*» [14]. Доволі спрощено, як «*податок, десятина з худоби*», подано його у глоссарії до видання «Торгівля на Україні» [15].

Дмитро Мишко в Радянській енциклопедії історії України тлумачить поволощину (волощину) як «*один з прямих феодалних податків на загарбаних феодалною Литвою і шляхетською Польщею українських землях у 2-й пол. 14 – 1-й пол. 17 ст. Поволощину сплачували всі без винятку феодално залежні селяни в розмірі від 4 до 60 грошів і більше з двору залежно від їхнього майнового становища. Ліквідовано поволощину на початку національно-визвольної війни 1648-54*» [16]. Цілком аналогічно представлено суть цього податку і в Українській радянській енциклопедії [17]. Ще одне видання радянської історіографії, «История Украинской ССР», виводить побор від одиниці оподаткування – земельної ділянки, яку можна було обробити за визначений час запряженими до плуга волами [18].

Фундаментальна колективна праця «Економічна історія України» лише обмежується констатацією податку як такого, не пропонуючи жодних тлумачень [19]. В сучасній Енциклопедії історії України Андрій Гурбик подає поволощину (волощину) як натуральний, а пізніше – грошовий прямий податок на українських теренах у складі Великого князівства Литовського в XIV-XVI ст. Він вибирався «*з усіх категорій великокнязівських і приватних підданих на користь литовських великих князів... від наявності та кількості робочої худоби («від волів»), а її розмір міг коливатися від кількох грошей до однієї копії*». При зазначених вище часових обмеженнях податку вказується, однак, що він проіснував до початку Національної революції 1648-1676 років [20].

Неоднозначність трактувань виправдовується невивченістю проблеми, поліаспектністю внутрішньої суті побору. І якщо сьогодні ми все ще не у змозі розставити абсолютно всі крапки над «і», то на часі розпочати підготовку вузькоаспектних розвідок у цьому напрямку. Вважаємо, що кожна з них стане кроком уперед на шляху всебічного вивчення проблеми *[по]волощини* на українських теренах.

* * *

Перше ніж розглянути волощину в маєтках князів Острозьких у першій чверті XVII ст., доречно зупинитися хоча б у загальних рисах на цьому явищі як такому і його витоках у Великому князівстві

Литовському. Для цього поставмо перед собою низку ключових питань. Отже, по-перше, що відомо про початки цього податку на території ВКЛ? По тому, в який спосіб його сплачували? Що служило об'єктом оподаткування? Нарешті, чи існували визначені такси цього податку?

Вважається, що воловщину у Великому князівстві запроваджено Витовтом [21]. Висновки в цьому випадку, як розуміємо, будуються лише на тій обставині, що найраніші джерела, у яких зафіксовано побор, відносяться до періоду його правління. Великий князь Витовт, надаючи 20 травня 1407 р. для Іллі В'ячевича кілька сіл у Луцькому та Володимирському повітах, звільнив їх мешканців від сплати воловщини «вечно» [22] (щоправда, цей документ уважається в історіографії пізнішим фальсифікатом [23]). В іншому випадку, відступаючи 13 травня 1428 р. луцькому біскупу Андрію й кафедральному костюлу маетки в Луцькому, Володимирському, Берестейському й Дорогицькому повітах та звільняючи їх мешканців від податків та повинностей, Витовт застеріг за ними сплату воловщини [24].

Матеріали Литовської метрики недвозначно вказують, що аналізований податок вносився грошима. Існує думка, що воловщина на підлитовських українських землях (Волинь, Київщина [25]) теж сплачувалась грошима [26], хоча ми маємо таку вказівку лише на спосіб віддавання болкуновщини.

Що ж правило за об'єкт оподаткування? Відповісти на це питання доволі складно. М. Довнар-Запольський вважав, що воловщина полягала у вибиранні податку не від власне волів, а в обкладенні «волової сохи», тобто, обшару ріллі, який міг бути оброблений за допомогою однієї сохи. Свої міркування історик базував на тому, що вибирання іншого податку, сребщини, в одному з *поміщицьких* господарств, за його спостереженням, відбувалося від сохи: *«отъ сохи воловое сребичизны»* [27]. *«Такой объект обложения был общеупотребителен, так как соха была основной единицей и при взьмании сребичины»* [28].

Хоча твердження Довнара-Запольського про те, що воловщина полягала у вибиранні податку не від власне волів, а в обкладенні «волової сохи», й не підтверджене ним документально та виглядає доволі «натягнутим», однак у своїй суті не позбавлене здорового глузду. Так, М. Любавський відзначав, що з території Полісся, яке колись примикало до Волині, стягувалась воловщина [29]. До того, на початку XVII ст. у селах Степанської волості Великому Мидську та Малому Мидську згадується воловщина, яку плачено «від сохи» [30]! Відтак, *можливість вибирання поволовщини «від сохи» дійсно існувала*, от тільки як це в межах Великого князівства характеризувалось територіально та хронологічно – не знаємо.

До речі, про сребщину. В листі-зізнанні (1541 р.) Костянтина-Василя Острозького братовій Беаті Острозькій про отримані ним від короля Зигмунта I документи на маєтки, які залишилися після його батька, згадується привілей того ж монарха на відпущення *сребщину* в маєтках Костянтина Івановича Острозького [від 16 листопада 1509 р.], який фактично стосувався не сребщини, а *волощини* [31]. Ця помилка доволі промовиста: чи не виступали бува ці поняття у той час як аналогічні чи майже аналогічні, й чи не варто справді шукати в об'єкті оподаткування на ранньому етапі існування побору подібностей між сребщиною (принаймні тим її варіантом, що вибирався від сохи, якщо існував інший) та воловиною, якщо, ймовірно, друга в ті давні часи теж вибиралась від сохи?

Якщо паралель між воловиною, ймовірно плаченою від сохи, і сребщиною, дійсно плаченою від сохи (волової чи кінської), знайде в перспективі належне обґрунтування, це позначить принципову відмінність податку на тому його етапі, коли він стягувався «від сохи», та, принаймні, у першій половині XVII ст., коли воловицина, як ми переконаємось, здебільшого сплачувалась «від вола». (Зрештою, як видається, і сохи, й воли правили тільки за одиниці нарахування побору, а фактичним об'єктом оподаткування була рілля.) Більше того, ми матимемо, принаймні для першої половини XVI ст., хоч приблизні вказівки на таксу цього «невловимого» податку, яку Д. Мишко широко окреслив від 4 до 60 грошів.

І хоча таких доказів чи спростувань поки що немає, в контексті останньої тези давайте придивимось, яким же бував розмір сребщини? До прикладу, згідно з постановою Віленського сейму, в 1507 р. її у Великому князівстві Литовському потрібно було сплачувати по *6 грошів від волової сохи* та по 3 – від кінської [32]. Щоправда, подальший королівський універсал того ж року представляє завищені, порівняно з попереднім документом, суми: з *волової сохи – 15 грошів*, кінської – 7,5 грошів [33]. В окружній грамоті Зигмунта I Віленському повіту від 30 листопада 1522 р. про накладення сребщини по всьому князівству зазначається: «*для великое ж потребы нашею и земское положыли ... сребщину на всю землю нашу, великое князьство Литовское, как на духовных, так и на светских: з воловое сохи по ... петнадцати грошей (виділення моє. – Т. В.), а с конское по полосма гроша...*» [34].

Між іншим, звільнивши в 1509 р. волинян від волощини, великий князь застеріг за зем'янами сплату надзвичайних податків «*для которое великое потребы*» [35], серед яких була *сребщина* [36]. Її вибирання відбувалось ще навіть напередодні Люблінської унії. До прикладу, сейм

1563 р. постановив побор у розмірі *півкопи грошів від волової чи кінської сохи* та по 15 грошів від півсохи [37].

А чи є у ранніх джерелах хоч якісь прямі вказівки на розмір власне воловщини? Є, але тільки щодо т. зв. болкуновщини: в с. Романово поблизу Житомира у другій половині XV ст. платили «*болкуновщину... с вола по три гроши*» [38]. В цьому контексті варто згадати, що в 1505 р. великий князь Олександр відступив Щасному Полозовичу с. Жаховичі у Мозирському повіті, з котрого, серед іншого, першому надходило воловщини 13 грошів [39]. В даному випадку навряд чи мається на увазі сумарний прибуток від податку зі згаданого села. На нашу думку, тут радше йдеться про його конкретну величину, хоча прямо про це не говориться.

В більшості нечисленних інших випадків називаються значніші, порівняно з 13 грошами, суми воловщини. Так, король Казимир надав у 1486 р. своєму житомирському наміснику Сенюшку Романовичу та житомирським боярам 100 кіп і половину 65 кіп воловщинних [40]; той же король відступив «*Ивашку Колениковичу 16 копъ грошей валовицизныхъ в пана Михаила Загоровскаго. Кmite Александровичу 16 копъ грошей [валовицизныхъ] там жо в пана Михаила. Жеребятичу Левку 10 копъ грошей [валовицизныхъ] там жо*» [41]. Тут, напевне, йдеться або про загальний дохід від цього побору з якоїсь місцевості, або його частину.

* * *

Відомо про кілька випадків звільнення населених пунктів чи людей від сплати воловщинного побору. До прикладу, таку свободу отримав у 1457 р. від того-таки Казимира маєток Любчо [42]. Полонські зем'яни, міщани й мешканці волості скаржилися королю і великому литовському князю Олександру, що вінницький та брацлавський намісник Андрій Олександрович Сангушкович, серед іншого, примушує їх до сплати воловщини, котрої вони, начебто, за князів Михайла й Костянтина Острозьких не сплачували [43]. Зигмунт I звільнив від «старых пошлин» – дубасчини, воловщини й сінничого декотрих підданих князів Вишневських і панів Котовичів [44]. Той же король і великий князь у 1525 р. «відпустив» мешканцям Бреста у зв'язку з пожежею «*серебщину, ординщину, капщину, воловщину*» тощо [45]. (Примітно, що в цьому випадку серебщина й воловщина фігурують поряд, а відтак, напевно, принаймні в цьому випадку, не можуть бути різновидом одного й того ж державного податку.)

Зростали тенденції щодо звільнення від воловщини на Волині. 13 березня 1503 р. великий князь Олександр у зв'язку з татарським

розоренням дозволив тутешнім зем'янам не сплачувати цього податку протягом чотирнадцять років [46]. Через кілька літ, навіть не дочекавшись строку закінчення попереднього привілею, в 1509 р. Зигмунт I остаточно звільнив мешканців Волинської землі від такої сплати: *«отпустили есмо имъ зъ ихъ людей волощину по всей Вольньнской земли, которую жъ волощину здавна, за предковъ нашихъ, люди ихъ давали...»* [47]. Підтвердження цього положення для волинян наступило в 1547 році [48].

На інших же теренах Великого князівства Литовського волощина ще трималась доволі довго. Вона згадується як обов'язковий побор у листі короля Зигмунта для мешканців міста Свислоча та волості від 19 липня 1540 року [49]. Петро Богданович Загоровський з дружиною Федорою Сангушківною в документі від 21 лютого 1553 р. зазначали, що ні він, ні дружина не братимуть волощини з Влодавського замку та належних до нього фільварків, а тільки князь Дмитро Сангушко повинен посилати волощину до королівського скарбу [50].

Як видається, заміна волощини поземельним податком на теренах Литви відбулась із появою «Устави на волоки» від 1 квітня 1557 р., де значиться: *«Серебицизна на подданных нашихъ абы николи от волов и клячь не брана, одно з волок, ино с каждое волоки, не уживаючи розности к грунту, доброго и подлого; а з Руских волостей серебицизна по старому, и там, где померы нетъ»* [51] (в даному випадку «серебицизна ...от волов и клячь», можливо, теж наштовхує на аналогію з волощиною).

* * *

Цілоком іншого характеру волощина набула на Поділлі й у південній Галичині. Повертаючись до М. Грушевського, зазначимо його словами, що *«в полудневій же Галичині й на сусіднім Поділлі поволощина була інакша: давали щосім або щоп'ять, а навіть і щотри роки вола з кожного господарства. ... в полудневім же поясі волощина разом з двадцятиною від овець і свиней становить одну з важніших позицій в панській господарці, і часом така дань від худоби перевищала всі інші доходи з села. Таке бачимо на Поділлі»* [52].

До прикладу, від міщан черемиської (татарської) частини міста Бар, згідно з люстрацією Барського староства від 1565 р., повинно було віддаватись кожного року по шість волів – *«w iednim roku wolow sescz»* [53]. В селі Винниківцях Хмільницького староства у другій половині XVI ст. для сплати поволощини кожний господар повинен був на сьомий рік віддавати *«одного вола, або корову, або що матиме в оборі»* [54].

Схожою поволощина була й у Галичині. Владислав Лозинський указував, що Потоцькі висилали величезні табуни волів зі своїх маєтків

і «з хлопської данини, т. зв. поволовщини», на всі регіональні ярмарки й за кордон. Той же дослідник згадував про пані Белзецьку, котра закидала Тишкевичеві, «що люд немилосердно нищить, поволовщини нечувані з нього витягує...». В Голгочі, королівській волості у Галицькій землі, тяглі піддані, згідно з Лозинським, платили поволовщину щосім років [55].

Така постановка питання, як видається, доводить, що поволовщина й на Поділлі, й у Галичині не була даниною, пов'язаною з користуванням землею, як помітно на інших українських теренах спочатку у Великому князівстві Литовському, а згодом – в Речі Посполитій. Вочевидь, на цих землях вона виступала лише як елемент у системі натуральних податків на користь сюзерена. Зрештою, позаяк цей аспект воловщини територіально виходить за межі нашого дослідження, зупинятися на ньому докладніше не будемо.

* * *

Справедливо, на нашу думку, Іван Новицький свого часу зазначив про те, що «*податные тягости крестьян в пользу владельцев первоначально соответствовали их прежним государственным повинностям*» [56]. Воловщина, яку на території Волині як державний побор було відмінено ще на початку XVI ст., знайшла тут своє «друге дихання» у приватновласницьких володіннях. Так, 8 грудня 1558 р. Федора, дружина Петра Загоровського, зізнала в Луцьку про те, що отримала ув'язання в чотири дворища маєтку Богдани Семашкової Смердиня; серед іншого йдеться, що з одного дворища «*воловщину у кожному році дають*» [57]. 24 грудня 1562 р. Михайло Іванович Ошовський зі своєю дружиною Марією заставив панові Серафимові Гостирадівському і його дружині Анні людей з с. Ощева. При цьому зазначалось, що останні повинні були служити Гостирадівському, як і йому служили, та «*податки чиншовьи, воловщизны и выряды военныи мають пану Серафину давати...*» [58].

Воловщину плачено також у Загірцях, належних для Дубенського Преображенського монастиря: в переліку повинностей монастирських підданих з цього села, складеному в 1631 р. згідно з інвентарями Януша Острозького і Владислава-Домініка Заславського значиться, що «дворищні», крім іншого, повинні були давати по вісім литовських грошів з вола. Подібно в с. М'ятині, яке слугувало тій же обителі, мало сплачуватись від вола по 8 литовських грошів на її користь [59].

У приватних маєтках воловщина зустрічається й за межами Волині. Згадаємо, до прикладу, що воловщина фігурує в орендному контракті на місто Гадяч і волость від 1643 р., які Станіслав Конєцпольський

відступав на три роки Мартинові Длуському. При цьому згаданий податок, а також низку інших доходів магнат залишив у своєму розпорядженні [60]. В цьому контексті заслуговує на увагу й судовий позов князів Дмитра, Юрія та Костянтина Вишневецьких від 1 квітня 1645 р. своєму слугі, панові Олександрові Білецькому, щодо незаконного вибирання волощини тощо з отриманого у володіння від їх батька містечка Білоусівки. Примітно, що тут податок сплачували не грошима, а, подібно до подільської практики, волами. Позивачі вказали, що з часу смерті їх отця, коронного конюшого Януша Костянтиновича (1636 р.), по нинішній час, тобто, по 1645 р., Білецький вибирав волощину двічі, а відтак привласнив собі сто двадцять волів [61]. З огляду на це припускаємо, що в Білоусівці податок від вола плачено приблизно раз на чотири-п'ять років.

В Літописі Самовидця волощина фігурує серед тягарів, які накладались на поспільство напередодні Хмельниччини [62]. Той же податок згадується й у скарзі козаків, адресованій Варшавському сейму 1648 року [63]. Відтак, з приведених відомостей постає, що аналізований побор існував ще й перед початком повстання під проводом Богдана Хмельницького, та ось чи справді припинив він своє функціонування по тому – достеменно не знаємо.

* * *

В руслі нашої розвідки зупинімось хоч у загальних рисах на *позірному* об'єкті оподаткування. Віл як робоча сила відомий людству з давніх давен. Він знаний серед основного тяглогового ресурсу й на українських теренах. Легкі сірі ґрунти оброблялись ралом, до якого запрягали коня, а на степових чорноземах і на твердих чи кам'янистих гірських землях практикувався великий дерев'яний плуг з «залізом», у який запрягали від двох до шести пар волів [64]. Як постає із джерел, обробіток ріллі запряженими до плугів волами практикувався й у маєтках князів Острозьких.

За при звичаєністю до роботи, а водночас і віковою ознакою воли поділялись на «робочих», «оремых» та «волів-молодиків», «неуків». За сучасним для нас уявленням волів привчають до роботи з дворічного віку, запрягаючи парами [65]. «З точки зору наявності робочої худоби (в тім і волів. – Т.В.), – як відзначає Ірина Ворончук, – *селяни Волині в першій половині XVII ст. поділялись на дві категорії – «тяглые» і «нетяглые»* [66]. Зрештою, ці тварини, як переконаємось, у багатьох випадках слугували й за одиницю нарахування податку.

Якою ж була вартість вола у Великому князівстві Литовському, а

згодом і в Речі Посполитій на тих чи інших її теренах? Деякі документи першого безпосередньо представляють цінову регламентацію на цю тварину. Так, «Устава военная купованья живности» (1514 р.) указує вартість: «*воль 40 грошеи*» [67], а «Устава людемъ служебнымъ на купованье живности въ тягненью» (1516-1517) містить позицію про те, що: «*воль по копе грошеи*» [68]. Чи існували такі державні регламентації у пізніший час – не знаємо.

Приведемо низку згадок про вартість волів у різних частинах держави в першій половині XVII століття. Отож, в одному з документів від 1605 р., створеному на Житомирщині, згадується про «*волово три [...] купленых за тридцат золотых полских*» [69]. Під тим же роком говориться, що в одного з підданих Василя Стрибиля у Київській землі «*волово чотыри, коштывали шестнадцат копъ грошеи*» [70]. Михайло Сила-Новицький з Київщини скаржився в тому самому році, що у нього забрано «*волово пятнадцат, купленых по шести копъ грошеи литовских*» [71]. В донесенні возного від 1622 р. щодо становища селян у с. Козлиничі, власності Юрія Заславського, згадується, що холмський підсудок Фридрих Подгороденський, крім іншого, взяв «*у Карна Поповича вола за копъ чотыри Литовских; у Семена Мелеховича вола за копъ чотыри Литовскихъ; у Грицка Кожулича вола за копъ чотыри Литовскихъ взялъ; у Назара вола – копъ три Литовскихъ; у Данила Миха вола за золотыхъ десеть Полскихъ; у Харуты вола за копъ три Литовскихъ*» [72]. У скарзі від імені Маріанни з Гусятини Олександрової Прусиновського, датованої 17 квітня 1632 р., згадуються воли «*в личбе сто, с которих кажьдыи вол тут на месцу [...] по золотыхъ петидесят полских купленыи был*» [73].

Як стверджує І. Ворончук, у першій половині XVII ст. на Волині найкраще робочою худобою були забезпечені дворищні, півдворищні та волочні селяни. Вони, здебільшого, мали у своєму господарстві «плуг волів», до якого впрягалось від 6 до 10 тварин. За оцінкою тієї ж дослідниці, станом на 40-і роки XVII ст. середня забезпеченість селянського господарства волами була такою: волочний селянин – 2,9, півволочний – 2, третинник – 1,3 і четвертинник – 1,16 тварини. На одну волоку, в середньому, припадало 3,4 вола [74].

Протягом другої половини XVI – першої половини XVII століть воли становили вагомому торговельну статтю. За Владиславом Берковським, у джерелах зафіксовані відправки волів відповідно до споряджених контрактів із мастків князів Заславських до Лукова в 1562, 1589 та 1636 роках. Цей же дослідник наводить і низку інших випадків, пов'язаних із цим питанням [75]. При цьому варто наголосити, що стада, які переганялися для продажу, бували доволі значними. Так, Марта з

Войнаровських Немиричева відіслала в 1630 р. для продажу в Пруссії або деінде «330 волів і 800 голів дрібної худоби, тобто баранів і овець» [76].

Насамкінець, поголів'я великої рогатої худоби, втім і волів, знижували різноманітні пошесті, які час від часу проходили українськими теренами. Київський літопис віднотував, до прикладу, що: «Тогожъ [1598. – Т.В.] року быдло здыхало по Подолу и у Руси» та «Року 1599 и 1600 быдло на голову здыхало» [77]. Подібного характеру повідомлення знаходимо і в Львівському літописі: «1598. По дахах на домах щось писало і падовало на землю, що і люде слыхали, як о землю чим ударив, а по тому скот здыхал барзо» і «1599. Мор бул великий во Львові, що, мовили, і птах, як летів през місто, то впал і здох» [78]. Натяк на локальний падіж худоби спостерігається і в маєтках князів Острозьких: комісари записали, що на 1620 р. у Кривині Острозької волості «*plugow wychodzilo przed tem 12, a teraz tylko 9 po wolow osmi, bo wyzdychahy*» [79].

* * *

Наближаючись упритул до розгляду особливостей волощини у волинських маєтках князів Острозьких, доречно нагадати про факти, що стали визначальними в історії землеволодінь цього роду, а також охарактеризувати хоча б у загальних рисах ті документи, котрі з'явилися у процесі власницько-господарських змін чи інших подій та лягли в основу наших спостережень. Так, у 1603 р. відбувся поділ набутків подружжя Костянтина-Василя Острозького та вже покійної на той час Софії Тарновської між їх синами – Янушем та Олександром Острозькими [80].

Після відходу Олександра [81] та безпотомної кончини його синів, у 1621 р. відбувся черговий розподіл, об'єктом якого стала розлога спадщина волинського воєводи. На неї претендували три Олександрові доньки: Софія, заміжня за коронним підчашим Станіславом Любомирським, Катерина, дружина київського воєводи Томаша Замоїського та Анна-Алоїза, котра побралась із великим литовським гетьманом Яном-Каролем Ходкевичем [82].

Задля того, аби частки виявились більш-менш рівноцінними, протягом 1620 р. було «списано» інвентар призначених для розподілу землеволодінь. До нього увійшло 620 населених пунктів, з яких 38 були містами (не рахуючи частини Кракова), а 582 – селами. За І. Ворончук, збережена на сьогодні частина цього документу містить відомості про 320 поселень, серед яких – 20 міст [83]. Всі вони адміністративно формували *Берездівську, Дорогобузьку, Жорнівську, Звягельську, Лабунську, Любарську, Острозьку, Остропільську, Полонську, Рівненську, Смолдирівську та Суразьку* волості.

По-іншому складалась доля міст і сіл, належних краківському каштелянові Янушеві Костянтиновичу Острозькому. Ще за свого життя князь виклопотав дозвіл, аби перетворити їх на ординацію або ж майорат [84]. Краківський каштелян відійшов до інших світів у 1620 році. Позаяк перший ординат Францішек Заславський був на той час малолітнім, тимчасова зверхність над майоратом перейшла до рук опікунів, а ординатська частина Острожчини потрапила в управління одного з них – белзького воєводи Рафала Лещинського. Відтак, з'являється пов'язаний із цією подією господарський документ – інвентар частини *Острозької* волості від 1621 р., у якому більшою чи меншою мірою перелічено та описано 42 населених пункти, в тім і частину поділеного навпіл домоначального міста [85].

Задовго до згаданих вище подій, а саме в 1614 та 1615 рр., імовірно, для з'ясування фактичного господарського стану, було споряджено інвентарні описи належних Янушеві Острозькому відповідно *Степанської* волості (58 населених пунктів) [86] і т. зв. подільських, а фактично – південно-східноволинських маєтків у складі *Шульжинської*, *Костянтинівської*, *Красилівської* та *Базалійської* волостей – загалом 141 населений пункт. На думку В. Атаманенка, в описах останніх чотирьох маєткових комплексів «знайшла відображення своєрідна вершина господарського розвитку південноволинських маєтків Острозьких» [87].

Названі документи від 1614, 1615, 1620 та 1621 років хронологічно вписуються у першу чверть XVII ст. і становлять підґрунтя другої частини нашої розвідки, позаяк містять різнопланову господарську інформацію, в тому числі й важливі вказівки на сплату/несплату волощини. Для населених пунктів, де цей податок вибирався, нами брались до уваги також кількість плугів та/чи кількість волів і характер господарювання (дворищами/волоками).

* * *

Подібно, як у попередньому випадку, сформулюймо низку спрямовуючих запитань. По-перше, що правило за предмет оподаткування в родових маєтках князів Острозьких? Далі, чи існували випадки звільнення від волощини й за яких умов? У чому полягав принцип нарахування податку? У яких селах, здебільшого, спостерігається сплата волощини – дворищних чи волочних? Наскільки варіативним був підхід до визначення такси волощини? Яким чином співвідносились кількісно села, де платили волощину, й де її не сплачували (в межах волості)? Нарешті, чи можна хоч приблизно обрахувати прибуток від податку, й кому він відходив?

**Податок «воловицина»
в маєтках князів Острозьких у першій чверті XVII ст.**

Для того, щоб розв'язати поставлені проблеми, потрібно мати під рукою великий масив подібної інформації. Для зручності користування представимо його у вигляді таблиць. В таблицях ужито такі скорочення:

- Інвентар 1614** ЛННБУС, відділ рукописів, ф. 91, од. зб. 39/І-1, арк. 107-164ч.
- Інвентар 1615** Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року // Упоряд. В. Атаманенко, І. Рибачок. – Острог, 2009.
- Інвентар 1620, Опис** Фрагмент ревізії володінь О. Острозького перед їх поділом між його дочками 1620 р. // Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упоряд. В. Атаманенко. – К.; Острог; Нью Йорк, 2004. – С. 185-291.
- Інвентар 1620, Володіння** Інвентар 1620 року, списаний ревізорами для поділу між дочками князя Олександра Острозького – Любомирською, Замойською, Ходкевичевою // Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Перекл., упорядк. і передм. І. Ворончук. – К.; Старокостянтинів, 2001. – С. 140-391.
- Інвентар 1620, Оссол.** Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu PAN, sygn. 3669/II (kopia cyfrowa w: Dolnośląska biblioteka cyfrowa).
- Інвентар 1621** Інвентар ординатської частини Острозької волості 1621 р. // Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упоряд. В. Атаманенко. – К.; Острог; Нью Йорк, 2004. – С. 292-328.

П. – плугів
В. – волів

Таблиця 1.

Сплата воловицини в маєтках князів Острозьких.

Степанська волость (1614 рік)

<i>Замкові села</i>		
Село	Грошів (лит.?) від сохи	Кількість сох
Мидськ Великий	18	14
Мидськ Малий	18	7

<i>Службні села</i>		
Село	Грошів (лит.?) від сохи	Кількість сох
Хольменичі ¹	16	12

На підставі: Інвентар 1614.

Примітка: 1. У джерелі не згадується слово «воловицина», але за логікою, на нашу думку, йдеться саме про цей податок.

Таблиця 2.

Сплата воловщини в маєтках князів Острозьких.

Шульжинська волость (1615 рік)

Служебні села	
Село	Грошів (лит.) від вола
Дзенинче	8
Лясківці	8
Опехтіє	8
Уласинівці	8 ¹
Лавринівці	2

На підставі: Інвентар, 1615.

Примітка: 1. В публікації зазначено: «*od siola*», що, вочевидь, є археографічною неточністю (Інвентар 1615. – С. 116).

Таблиця 3.

Сплата воловщини в маєтках князів Острозьких.

Костянтинівська волость (1615 рік)

Служебні села	
Село	Грошів (лит.) від вола
Мазьопинці	8 (лит?) ¹
Дубища	8 ²

На підставі: Інвентар, 1615.

Примітки: 1. «*Czynszu cziagli od wola po gr(oszej) 8*» (Інвентар 1615. – С. 176). 2. «*Czynsu od wola po gr(oszej) 8 lit(ewskich)*» (Там само. – С. 182).

Таблиця 4(a).

Сплата воловщини в маєтках князів Острозьких.

Острозька волость (неординатська частина, 1620 рік)

Замкові села			
Село	Грошів (лит.) від вола	Плугів/волів	Характер господарювання
Плужне	8	11 / 8	дворищами
Борисів ¹	8	11 / 8	дворищами
Вельбівне	8	9 / 8	дворищами
Нетшин	8	6 / 8	дворищами
Коломля	8	1,5 / 8	дворищами
Кривин	8	9 ² / 8	дворищами
Крупець	8	2 / 8	дворищами
Мощаниця	8	8 / 8	дворищами
Глинники	8	4 / 8	дворищами

Служебні села			
Село	Грошів (лит.) від вола	Плугів/волів	Характер господарювання
Долоче	6	Було 48 В.	волоками
Мала Боровиця	8	Було 2 / 8	поля неміряні

**Податок «волощина»
в маєтках князів Острозьких у першій чверті XVII ст.**

Віля	10 пол.	Бувало на весну	дворищами
Велика Боровиця	8	40 В. 58 В.	дворищами
М'якоти	8	5 / 8	дворищами(?)
Радогоща	7	11 В.	дворищами
Гурцизна	7	—	—
Шекеринці	8	4 / 8	дворищами
Коритна Воля	8	4 / 8	дворищами ³
Дебрин	8	5 / 8	дворищами
Гнійниця	8	Було 9 П.	поля неміряні
Калитинці	8	—	—
Новосілки	8	2 / 8	дворищами
Кургани, Мишківці, Волосківці, Могиляни	8	П. 8, В. 24 ⁴	—
Бараня	15	2 / 8	дворищами
Лисиче	7	5 / 6	—
Хоняків	7	2 / 6	дворищами
Хоростів	7	—	—
Понора	7	Буває 2 / 6	—
Нарайівка й Улашинівка	7	4 / 8	—
Рівки і Скниць	7	6 / 8	—
Шатерники	7	П. 1	—
Котівка і Скніт ⁵	8 (?) (лит.?)	2 / 8	—
Ледавка	7	—	—
Убельці	8	П. 1	дворищами
Капустин	8 (лит.?)	5 / 8 ⁶	дворищами(?)
Довжок	8 (лит.?)	—	—
Клепачі	8	6 / 8	—
Плоска з Красносілкою	8	6 П.	—

Церковні села

Село	Грошів (лит.) від вола	Плугів/волів	Характер господарювання
Юськівці	6	5 / 8	дворищами
Карпилівка	6	3 / 8	—
Загірці	6	3 / 8	дворищами (?)
Плоска	6	2 / 8	дворищами

Таблиця 4(б).

*Сплата волощини в маєтках князів Острозьких.
Острозька волость (ординатська частина, 1621 рік)*

Замкові села

Село	Грошів (лит.) від вола	Характер господарювання
Новосілки	8	дворищами
Точивики	8	дворищами
Буша	8	дворищами
Борщівка	8	дворищами
Глинськ	8 ⁷	дворищами
Долбунів	10 пол.	дворищами
Здовбиця	10 пол.	волоками
Гільча	10 пол.	дворищами

На підставі: Інвентар 1620 Описи, Інвентар 1620 Володіння, Інвентар 1621.

Примітки: 1. Див. також: *Ворончук І.* Людність села Борисова за документальними джерелами першої чверті XVII ст. // Ізяславщина. Від давнини до сучасності. — Ізяслав, 2013. — Вип. 1. — С. 68. 2. «*Plugow wychodziło przed tem 12, a teraz tylko 9 po wołow osmi, bo wuzdychały*» (Інвентар 1620, Описи. — С. 218). 3. Хоча господарювання велось дворищами, повинності розпочинаються заголовком: «*Powinność tych pułwocznych*» (Там само. — С. 243). 4. «*Plugow osm wychodzi, ale szkapami robią, wołow 24*» (Там само. — С. 251). 5. «*Powinność y podatki jako y w drugich siolach pana Pawłowiczowych, gdzie oni trzymaią*». Ці села на той час тримав Шимон Павлович, а інших сіл у нього не було. Позаяк з цитати можна зрозуміти, що натякається ще на якогось Павловича, то таким був Григорій, і він тримав сс. Капустин і Довжок, а в цих селах воловщини плачено по 8 лит. гр. (Там само. — С. 262, 264). 6. Приписка: «*y z Dołzka*» (Там само. — С. 264). 7. «*A kiedy kto na wiosnę nie orze, tylko na pareninę, tedy od wołu takowego daie po groszy pięci polskich*» (Інвентар 1621. — С. 322).

Таблиця 5.

Сплата воловщини в маєтках князів Острозьких.

Ровенська волость (1620 рік)

<i>Служебні села</i>			
Село	Грошів (лит.) від вола	Плугів/волів	Характер господарювання
Брехин	17 1/2 (лит.?)	2 / 4	—
Богдашів	7 1/2	—	волоками
Липен	7 1/2	15 В.	волоками
Карайовичі	17 1/2 (лит.?)	—	волоками

На підставі: Інвентар 1620, Оссол.

Таблиця 6.

Сплата воловщини в маєтках князів Острозьких.

Дорогобузька волость (1620 рік)

<i>Замкові села</i>		
Село	Грошів від вола	Характер господарювання
Іллін ¹	8 (лит.?)	—
Скаржів	8 (лит.?)	волоками

На підставі: Інвентар 1620, Оссол.

Примітка: 1. «*Placali popielszczyzny po pultory kopy litew[skich], czynszu po zł. 1 polskiemu, wołowsczyzny po gr. 8 od wołu, ale teraz Pan chorąży (йдеться про київського хорунжого Гаврила Гойського) postanowił ich płacić za to wzytko po zł. 4 polskich*» (Інвентар 1620, Оссол. — К. 192).

**Податок «волощина»
в маєтках князів Острозьких у першій чверті XVII ст.**

Таблиця 7.

Сплата волощини в маєтках князів Острозьких.

Берездівська волость (1620 рік)

Замкові села			
Село	Грошів (лит.) від вола	Плугів/волів	Характер господарювання
Берездівка	8	Було 2 / 6	волоками
Правутин	8	Було 3 / 6	волоками
Гориці	8	Буває 7 / 6	волоками

Службівні села			
Село	Грошів (лит.) від вола	Плугів/волів	Характер господарювання
Мокре	8	3 / 6	дворищами
Хоровець	8	3 / 6	дворищами
Монятин	8	–	дворищами(?)
Шенів	8	6 П.	дворищами
Хижавка	8	Буває В. 6	–
Столби або Хримівщина	Давали по 8	Тепер жодного В. не мають	дворищами
Закриниче	8	4 / 6	дворищами
Колоденка	8	–	–
Орепи	10 ¹ (лит.?)	П. було 4	–
Кожушки	10 ² (лит.?)	–	–

На підставі: Інвентар 1620, Володіння, Інвентар 1620, Оссол.

Примітки: 1. «*Wolowszczyzny albo otwierczna po gr 10*» (Інвентар 1620, Оссол. – К. 303v). 2. «*Otwierszczyzna albo wolowszczyzna po gr 10*» (Ibidem. – К. 304).

Таблиця 8.

Сплата волощини в маєтках князів Острозьких.

Звягельська волость (1620 рік)

Замкові села			
Місто/село	Грошів (лит.) від вола	Плугів/волів	Характер господарювання
м. Звягель, боярська повинність	8	В. близько 30	? (« <i>потрібна місту поміра</i> »)
м. Черниця	8	П. 4.	дворищами
Жадківка	? ¹	П. 15	дворищами(?)
Гольсько	8	П. 7	дворищами
Шушли	8	10 / 6	дворищами
Гаси	8	П. 1	дворищами
Тупальці	8	П. 5	дворищами
Рогачів	8	7 / 6	дворищами(?)
Глумча	3	–	–

Служебні села			
Село	Грошів (лит.) від вола	Плугів/ волів	Характер господарювання
Киянка	7 ²	3 / 6	дворищами
Романівка	8	П. 10	дворищами
Кропивна	8	П. 3	дворищами(?)
Филиповичі	9	7 / 6	дворищами
Корман	9	11 / 6	дворищами
Горки	9	3 / 6	дворищами
Витуски	9	5 / 6	дворищами
Ювківщина або Михайлівщина	9	5 / 6	дворищами
Двірець	8	П. 2,5	дворищами
Стрїївка	8	5 / 6	дворищами
Канони	8	4 / 6	дворищами(?)
Онисимовичі	9	В.	—
Таски	8 ³	2+3+4+9 Плужків 2	—

На підставі: Інвентар 1620, Оссол.

Примітки: 1. «*Wołowszczyzny y wszystkie ynsze podatky rowno z drugimi*» (Інвентар 1620, Оссол. – К. 325v). 2. «*Stroznego i prochowego nieplacą, bo to iusz w czynsz wtrącono, a przedtym nieplacali za Mierzwińskiego, tylko wołowszczyzny iako y insze siola*» (Ibidem. – К. 340). 3. «*Wołowszczyznę także daią yako y w Hulcu (Гольсько?)*» (Ibidem. – К. 355v).

Таблиця 9.

Сплата воловщини в маєтках князів Острозьких.

Полонська волость (1620 рік)

Замкові села			
Село	Грошів (лит.) від волоки	Волок/ плугів	Характер господарювання
Старики-Барамівка	Півкопи (30)	11,5 / 1	волоками

На підставі: Інвентар 1620 Оссол.

Почнімо з того, що інвентар маєтностей роду Острозьких від 1620 р. пролив світло на принципове, пов'язане із досліджуваною проблемою питання: що було предметом оподаткування, принаймні, в більшості князівських сіл – власне воли, плуги чи може щось інше? Так, у селі *Князь*, Звягельської волості, попри наявні шість плугів по шестеро волів «*wołowszczyzny nie placą ieszcze dotąd dla niedostatku pol*» [88]. Таким чином зрозуміло, що предметом воловщини була рілля, фактично – її площа, яка могла бути оброблена певною кількістю тварин за визначений час. З цього неважко зробити висновок, що такої кількості ґрунту в

співвідношенні з робочими можливостями 36 волів у Князі не було, а тому комісари відноували, що тутешні селяни «*слушно мали б платити поденичину по 8 грошів за прикладом інших сіл*» [89].

Можливо, подібною була ситуація й у наступному селі тієї ж волості – Глинниках (тут, хоч і виходило 4 плуги, «*але воловщини не дають*» [90]) та Ювківцях на Острожчині – «*wołowszczyну nie daią*» [91]. Примітно, що деякі населені пункти звільнялись від воловщини у зв'язку з виконанням повинностей. До прикладу, в Білотині Острозької волості «*czynszu ani wołowszczyну nie placą, także owsa, kur, gęsi, jajec nie daią – tylko z listami iedźą gdzie rozkażą*» [92], а в Лунчицях на Звягельщині «*nie placą wołowszczyну dla posługi ustawicznej zamkoweу*» [93].

Яким же чином нараховувався податок? Для господарських описів тих чи інших сіл Острозької волості притаманними є буквальні вказівки про сплату воловщини «*від вола*» (сс. *Нетішин, Колимлі, Кривин* та ін.). Щоправда, в абсолютній більшості інвентарних записів уміщено тільки згадку про цей податок та його квоту. Це може викликати запитання про те, яким же був принцип вибирання воловщини тут? На нашу думку, характерні вказівки на кількість плугів та кількість запряжених до них волів, або самі згадки про кількість волів/плугів свідчать про те, що податок стягувався від кількості голів худоби. Зрештою, на доказ цього, вважаємо, служить важлива для комісарів/власників репліка про кількість волів у с. *Липен*, Рівненської волості, в 1620 р.: «*wołowszczyну po gr. 7 1/2 Litewskich, będzie na ten rok wołów 15 naplacą*» [94].

В цьому контексті доволі унікальною для володінь роду Острозьких виявилась ситуація у Степанській волості. Як уже згадувалось, тут у кількох селах збереглась воловщина, плачена «*від сохи*» (до останньої, як варіант, ставили двох коней чи двох волів [95]): у *Великому Мидську* «*czinsu niedaią, tylko wołowcziznę od sohy po gr. 18, którích iest na ten rok N 14*»; подібним було положення й у *Малому Мидську*, де від 7 сох платили по 18 грошів. Можливо, про воловщину йдеться й у служебному с. *Хольменичах*, про яке зазначено, що тут піддані платять від 12 сох по 16 грошів [96]. Ще одним винятком із загального принципу є сплати половини литовської копи воловщини від волюки землі у *Стариках-Барамівці* на Полонщині.

Навіть помітний брак джерельних повідомлень про характер господарювання у низці сіл не заважає зробити висновок, що воловщина як податок за користування князівською землею в першій чверті XVII ст. зустрічається здебільшого там, де ґрунт не було переміряно на волюки [97], а господарювання велось дворищами [98]. При цьому, на нашу думку, радше як виняток *стара система* оподаткування уживалася з новим поземельним укладом у селах *Долоче* та *Здовбиця*

на Острожчині; в *Богдашеві, Липені, Карайовичах* у Ровенській волості; у *Скаржеві* Дорогобузької волості; в *Берездівці, Правутині й Гориці* Берездівської та у *Стариках-Барамівці* Полонської волостей.

«*Феодальна адміністрація, – зазначав Іван Бойко, – підходила строго індивідуально до кожного села, а нерідко й до окремого селянина-виробника з метою раціонального використання його в багатогалузевому господарстві*» [99]. Індивідуальність проглядається й у визначенні квоти волощини, хоча якими факторами вона зумовлювалась – не вказується (може бралась до уваги якість ґрунту абошо). З приведених таблиць диференціація податкової такси є доволі показовою. Найнижчими серед проаналізованих населених пунктів стали показники: 2 литовські гроші у *Лавринівцях* Шульжинської та 3 литовські гроші у *Глумчі* Звягельської волостей. Найбільш поширеними квотами були 6, 7, 8 та 9 литовських грошів, хоча зустрічаються й 7 1/2, 15, 17 1/2 литовських грошів та 10 польських грошів, що за вартістю наближаються до 8 литовських [100]. Найбільшою сумою є половина литовської копи (30 грошів) у *Стариках-Барамівці* на Полонщині, що, по-суті, відповідає тогочасній сумі чиншу за користування волокою землі. На Степанщині, де волощина платилась від сохи, квота податку становила 16-18 (литовських?) грошів.

За логікою, волощина, яка вибиралась у містах *Звягелі* та *Черниці*, а також замкових селах, йшла до князівської скарбниці, а в служебних або ж посесорських – на користь особи, що тримала населений пункт. До такого висновку спонукає господарський опис *Онисимовичів* у Звягельській волості. На час спорядження інвентаря воно знаходилося у триманні боярів Вилуських – Сапона, Бакая, Олешка та Садчини. Всі вони мали певну кількість тяглих підданих, і «*placą ут ciągлі poddani wolowsczyzny po gr 9 Litew[skich]*» [101].

Для числового унаочнення сформуємо таблицю співвідношення кількості сіл, у котрих зафіксовано сплату волощини, із загальною кількістю населених пунктів у тій чи іншій волості.

Таблиця 10.

*Співвідношення сіл у маєтках князів Острозьких,
де платили волощину в першій чверті XVII ст.,
із загальною кількістю населених пунктів (по волостях)*

Волость	Всього поселень	Платять волощину
Степанська	58	2(+1?)
Шульжинська	17	5
Костянтинівська	71	2
Острозька	101	57
Ровенська	37	4

**Податок «Воловщина»
в маєтках князів Острозьких у першій чверті XVII ст.**

Дорогобузька	15	2
Берездівська	17	13
Звягельська	40	22
Полонська	49	1

На підставі: Інвентар 1614, Інвентар 1615, Інвентар 1620, Описи, Інвентар 1620, Володіння, Інвентар 1620, Оссол., Інвентар 1621.

Інвентарні описи, крім іншого, дають можливість уявити забезпеченість у тих селах, де платили воловщину, тяглових селянських господарств плугами та волами і водночас помітити відмінність у кількості волів, яких запрягали до плуга в тій чи іншій місцевості. Позаяк повноцінна статистика з цього питання відсутня, обмежимося окремими спостереженнями. Так, найменше плугів – 1 – виходило у *Шатерниках* та *Убельцях* Острозької волості, *Гасах* Звягельської та *Стариках-Барамівці* Полонської волостей та півтора плуга в *Коломлі* на Острожчині. Більше 10 плугів: у *Плужному* та *Борисові* Острозької волості й у *Кормані* Звягельської волості – по 11, а в *Жадківці* Звягельської волості аж 15 плугів! Для населених пунктів Острозької волості більш звичним було ставити до плуга по 8 волів, хоча в кількох селах, а саме: *Лисичому*, *Хонякові*, *Переволоці* й *Понорі* впрягали по 6 тварин. В селах же Берездівської та Звягельської волостей зустрічаємо звичайно плуги з шістьма волами. Найнижчою є кількість – 4 воли у *Брехині* на Рівненщині. Як видається, така диференціація, знову ж таки, могла залежати від якості ґрунту: чим він важчий, тим більша кількість волів, вочевидь, була потрібна й навпаки.

Насамкінець зупинимось на принциповому для власника питанні – яким же міг бути матеріальний зиск від вибирання воловщини. Звісно, аби дати на нього вичерпну відповідь, потрібно мати у своєму розпорядженні наступні відомості: таксу воловщини в населеному пункті та кількість плугів, помножену на кількість волів в одному плузі, або інші характеристики, як от: кількість рал чи волок, помножену на суму податку. На жаль, повних таких відомостей ми не маємо. Щоправда, логічно компенсуючи в окремих випадках інформаційну нестачу, можна підійти хоча б до наближеної цифри прибутку в межах волості, що й спробуємо зробити. Одразу зазначимо, що села Шульжинської, Костянтинівської, Острозької (ординатська частина) та Дорогобузької волостей не надаються для такого обрахунку, бо їх описи не містять жодних відомостей про кількість плугів та кількість волів. Отримані результати із застереженнями, приведеними у примітках, представимо у вигляді таблиці.

Приблизний прибуток від воловщини
в маєтках князів Острозьких наприкінці
першої чверті XVII ст. (по волостях за категоріями поселень)

Волость	Замкові села (гр. лит.)	Служební / церковні села (гр. лит.)
Острозька ¹	3 936 гр. (65 кіп 36 гр.)	5 839 гр. / 624 гр. (97 кіп 19 гр.) / (10 кіп 24 гр.)
Ровенська	–	252,5 гр. (4 копи 12,5 гр.)
Берездівська ²	576 гр. (9 кіп 36 гр.)	1056 гр. (17 кіп 36 гр.)
Звягельська ³ + мм. Звягель і Черниця	2 592 гр. (43 копи 12 гр.)	3 220 гр. (53 копи 40 гр.)
Полонська	345 гр. 5 кіп 45 гр.	–
ВСЬОГО:	7 449 гр. (124 копи 9 гр.)	10 367,5 гр. / 624 гр. (172 копи 47,5 гр.) / (10 кіп 24 гр.)
Степанська ⁴	378 гр. (6 кіп 18 гр.)	192 гр. (3 копи 12 гр.)

Примітки:

1. При відсутній кількості волів у плузі взято значення «8», характерне для більшості сіл волості. Для сс. Кургани, Мишківці, Волосківці та Могиляни до обрахунку взято лише кількість волів – 24. Репліки: «було», «бувало», «буває» до уваги не брались, лише вказана біля них кількість, позаяк обраховується приблизне значення для кінця першої чверті століття.

2. При відсутній кількості волів у плузі взято значення «6», характерне для більшості сіл волості. Репліки: «було», «буває» до уваги не брались, лише вказана біля них кількість, позаяк обраховується приблизне значення для кінця першої чверті століття.

3. При відсутній указівці на квоту воловщини взято значення «8». Репліка «близько» до уваги не бралась, лише вказана біля неї кількість, позаяк обраховується приблизне значення для кінця першої чверті століття. При відсутній кількості волів у плузі взято значення «6», характерне для більшості сіл волості. Для терміну «плужок», аби продемонструвати його «меншість» по відношенню до плуга, довільно взято значення «4».

4. Обрахунки наведено з припущенням, що квота податку виражена в литовських грошах. Волость винесено за межі таблиці, оскільки статистика в ній на 6 років контрастує з повідомленнями інших документів. На 1620 р. воловщина й у цих селах волості могла бути скасована.

Відтак, не переповідаючи зайвий раз приведених у таблиці показників, зазначимо лише, що згідно з нашими обрахунками *приблизна сума податку*

*Податок «волощина»
в маєтках князів Острозьких у першій чверті XVII ст.*

за категоріями поселень для волостей, котрі взято до уваги, в кінці першої чверті XVII ст. становила: *замкові села* і *Звягель* та *Черниця* – 124 копи і 9 гр., *служебні села* – 172 копи і 47,5 гр. та *церковні села* – 10 кіп і 24 гроші. Для сіл Степанської волості ці показники (без церковних сіл) становлять відповідно 6 кіп 18 гр. та 3 копи 12 гр. (якщо обрахунок вівся литовською копою). Ще раз підкреслимо, що *сума є приблизною й мусить бути скоригована в напрямку збільшення*, позаяк не всі поселення включено до обрахунку. Разом із тим, ми свідомі штучності приведеної статистики, оскільки в нашому випадку сума надходжень, розподіляючись між багатьма власниками й посесорами сіл, не становить цілісності. Проте як економічне явище в порівняльних дослідженнях може, на нашу думку, зайняти відповідне місце.

* * *

Отже, податок *волощина* або *поволощина*, знаний у Польщі ще з XII ст., на території Великого князівства Литовського, як вважається, був запроваджений Витовтом. Найраніші відомі нам джерела, у яких зафіксований побор, стосуються першої половини XV століття. Всупереч твердженням, що податок являв собою суто Волинське явище, довідемося про його існування й на інших теренах Великого князівства, зокрема у Бресті, Свислочі, Володаві та ін.

У своєму розвитку на українських, зокрема – волинських, землях *волощина*, що була, як видається, податком за користування землею, пройшла, щонайменше, два етапи. Протягом першого вона виступає атрибутом загальнодержавного фіскального укладу й до 1509 р. уноситься на користь великого литовського князя. На другому ж етапі *волощина* перетворилась у приватновласницький поземельний податок в грошовому вигляді, що проглядається, серед іншого, на прикладі маєтків князів Острозьких. На території Поділля, Галичини чи інших українських земель *поволощина*, схоже, була цілком відмінним явищем і являла собою не побор за користування землею, а елемент у системі натуральних податків.

На думку М. Довнара-Запольського, з якою можна погодитись, попервах *волощина* вносились від волової сохи, тобто, від кількості землі, яку можна було нею обробити. Згодом, на прикладі маєтків роду Острозьких, помічаємо потрібний спосіб нарахування податку: від вола, від сохи та від волоки ріллі. Принаймні, в першому випадку («від вола») зрозуміло, що йдеться не про буквальне оподаткування тварин, а про їх можливості щодо обробітку певної кількості ріллі.

Конкретні податкові такси на ранньому етапі для ВКЛ і його українських теренів зокрема, за винятком болкуновщини, невідомі, хоча якщо буде доведена відповідна кореляція між *волощиною* і *серебщиною*, зможуть приблизно визначатися за квотами *серебщини*. Пізніше, на прикладі володінь князів Острозьких, такси є чітко визначеними, хоча спостерігається їх коливання для різних принципів обкладання від 2 литовських грошів до половини литовської копи. На прикладі згаданих маєтків помічаємо, що податок, здебільшого, функціонував там, де угіддя не були переміряні на волоки.

Стверджується, що волощина проіснувала до початку Визвольних змагань 1648-1676 років. На нашу думку, така сентенція потребує додаткового вивчення на прикладі конкретних масткових комплексів. Насамкінець, автор не вважає розвідку вичерпною та беззастережною, свідомий дискусійності деяких її моментів. Подальше вивчення цього податку як у державному, так і в приватновласницькому виявах, втім й у межах родових володінь князів Острозьких, можливо, спростує чи уточнить окремі із запропонованих у статті положень.

* Автор вважає за потрібне скласти подяку кандидатам історичних наук Віктору Атаманенку, Ігорю Тесленку, Ірині Рибачок та Андрію Фелонюку за допомогу, надану в процесі написання цього дослідження. Особлива вдячність кандидатам історичних наук Ірині Ворончук та Андрію Фелонюку за те, що вони ознайомилися із рукописом статті та висловили свої зауваження й поради.

Література

1. *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901. – Т. 1; *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1998. – Т. 5. – С. 176 і далі; *Леонтович Ф.* Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV и XVI столетий (окончание) // Университетские известия Университета св. Владимира. – 1862. – От. 2. – С. 22-88; *Козій А.* Фільварково-панщинна система в Речі Посполитій (проблема генезису). Текст лекцій. – Львів, 1994. – С. 26-32; *Encyklopedja kościelna / Wyd. M. Nowodworski.* – Warszawa, 1894. – Т. 20. – С. 19-36; *История крестьянства СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции.* В пяти томах / Отв. ред. *В. Буганов.* – Москва, 1990. – Т. 2. – С. 284-302 та ін.

2. *G[loger Z.]* Księga rzeczy polskich. – Lwów, 1896. – S. 312; див. також: *Widajewicz J.* Powołowe – poradlnie. Danina ludności wiejskiej w dobie piastowskiej. – Lwów, 1913; *ejusdem.* Danina stołu książęcego w Polsce Piastowskiej. – Lwów, 1926; *Szajnocha K.* Jadwiga i Jagiełło. 1374 – 1413. – Т. 1. – С. 71-73; *Smolka S.* Mieszko Stary i jego wiek. – Warszawa, 1881. – S. 443.

3. Про поральне див. також: *Bujak F.* Studya nad osadnictwem Małopolski // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny. – Kraków, 1905. – Serya 2. – Т. 22. – S. 363-382.

4. *Buczek K.* Powołowe – poradlnie – podymne // Przegląd historyczny. – 1972. – Т. 63. – Z. 1. – S. 28-29; див. також: *Matuszewski J.* Przywileje i polityka podatkowa Ludwika Węgierskiego w Polsce. – Łódź, 1983; *Zajda A.* O geografii nazw staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat i jej uwarunkowaniach // LingVaria. – Rok 2 (2007). – Nr 1 (3). – S. 53, 56.

5. *История Украинской ССР / Гл. ред. Ю. Кондуфор.* – К., 1982. – Т. 2. – С. 88; *Грушевський М.* Студії з економічної історії України // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Львів, 2007. – Т. 8. – С. 27-28; *Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР).* – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 5; *Чорна О.* Синонімічні відношення в українській податковій терміносистемі // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Проблеми української термінології». – 2010. – № 675. – С. 190; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 5. – С. 121, прим. 3,

С. 132; Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – К., 1977. – Т. 1. – С. 110; Болкуновщина відома і як варіант стаційного побору, і як податок від вола (*Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство... – С. 113; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 5. – С. 121-122; *Леонтович Ф.* Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве. – С.-Пб., 1897. – Вып. 1. – С. 318-319). Про термінологічні диференціації, а водночас і варіанти визначень поволощини див.: *Linde M. S. B.* Słownik języka polskiego. — Warszawa, 1811. – Т. 2. – Cz. 2. – S. 996; *Новицкий И.* Справочный словарь юридических терминов древнего актового языка Югозападной России. – К., 1871. – С. 18; *Słownik polszczyzny XVI wieku.* – Warszawa, 2001. – Т. 29. – S. 234.

6. *Любавский М.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1915. – С. 56.

7. Акты Литовской метрики / Собр. *Ф. Леонтович.* – Варшава, 1897. – Т. 1. – Вып. 2. – С. IV; порів.: *Леонтович Ф.* Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве. – Вып. 1. – С. 318-319.

8. *Леонтович Ф.* Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV и XVI столетий (окончание). – С. 33.

9. *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство... – С. 716-717.

10. *Пазднякоў В.* Валоўчына // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя у 2 т. – Мінск, 2005. – Т. 1. – С. 384.

11. *Грушевський М.* Студії з економічної історії України. – С. 27-28: «в полудневій же Галичині й на сусіднім Поділлі поволощина була інакша: давали щосім або щоп'ять, а навіть і щотри роки вола з кожного господарства. В лісовім поясі яловиця або кабан фігурує дуже часто тільки серед ріжних продуктів для панського столу, по штуці від цілого села, в полудневім же поясі волощина разом з двадцятиною від овець і свиней становить одну з важніших позицій в панській господарці, і часом така дань від худоби перевищала всі інші доходи з села. Таке бачимо на Поділлі». Порів.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 5. – С. 203.

12. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т. – К., 1993. – Т. 1. – С. 358; порів.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 5. – С. 121-122.

13. Пам'ятки української мови XV ст. / Упор. *В. Русанівський.* – К., 1965. – С. 156.

14. *Жеребцова Л.* Структура таможенної системи Великого княжества Литовського в кінці XV – середині XVI вв. // *Ukraina Lithuanica.* – К., 2009. – Т. 1. – С. 155.

15. Торгівля на Україні. XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянина / Упоряд. *В. Кравченко, Н. Яковенко.* – К., 1990. – С. 363.

16. *Мишко Д.* Поволощина, волощина // *Радянська енциклопедія історії України* / Відп. ред. *А. Скаба.* – К., 1971. – Т. 3. – С. 397.

17. N [Мишко Д.?]. Поволощина, волощина // *Українська радянська енциклопедія.* – К., 1982. – Т. 8. – С. 438; порів.: Довідник з історії України. А-Я / За ред. *І. Підкови, Р. Шуста.* – К., 2002. – С. 585.

18. История Украинской ССР. – Т. 2. – С. 88. Порів.: *Шевердін М.* Историко-правовий огляд оподаткування в українських землях у складі Великого

князівства Литовського, Королівства Польського та Речі Посполитої // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 948.

19. Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах. – К., 2011. – Т. 1. – С. 345; порів.: *Гурбик А.* Реформування системи оподаткування українських волостей Великого князівства Литовського // Сьома міжнародна наукова конференція «Історія торгівлі, податків та мита» (24-25 жовтня 2013 р., м. Дніпропетровськ). – К., 2013. – С. 19.

20. *Гурбик А.* Поволощина // Енциклопедія історії України / Гол. ред. *В. Смолій*. – К., 2011. – Т. 8. – С. 284.

21. *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К.: Критика, 2008. – С. 42.

22. Акты Литовско-Русского государства. Вып. 1 / Изд. *М. Довнар-Запольский* // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1899. – Кн. 4 (191). – С. 2-3; Пам'ятки української мови XV ст. – С. 35; *Довнар-Запольский М.* Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в. – К., б.г. – С. 38.

23. Пам'ятки української мови XV ст. – С. 35.

24. Акты Литовской метрики / Собр. *Ф. Леонтович*. – Варшава, 1896. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 4; за іншою версією, надання відбулося 2 квітня (Акты Литовско-Русского государства. Вып. 1. – С. 7).

25. *Любавский М.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого литовского статута. – М., 1892. – С. 480.

26. *Шабильдо Ф.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 78.

27. *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство... – С. 717.

28. Там само.

29. *Любавский М.* Областное деление... – С. 483.

30. Львівська Національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, відділ рукописів (далі – ЛННБУС ВР). – Ф. 91. – Од. зб. 39/І-1. – Арк. 120-120v.

31. *Собчук В.* Найдавніші реєстри документів архіву князів Острозьких // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2012. – Т. 264: Праці Історично-філософської секції. – С. 394.

32. Акты, относящиеся к истории Западной России (далі – АЗР). – С.-Пб, 1848. – Т. 2. – С. 9; АЮЗР. – К., 1876. – Ч. 6. – Т. 1. – С. 99.

33. АЗР. – Т. 2. – С. 18; АЮЗР. – Ч. 6. – Т. 1. – С. 99.

34. Акты Литовско-Русского государства. Вып. 1. – С. 186.

35. *Ясинский М.* Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. – К., 1889. – С. 151; *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство... – С. 716.

36. Про податок див.: *Любавский М.* Областное деление... – С. 483-486; Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. – Мінск, 2003. – Разд. 2, арт. 2; разд. 3, арт. 24; разд. 5, арт. 10; разд. 6, арт. 4.

37. *Ланно И.* Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569 – 1586). – С.-Пб., 1901. – Т. 1. – С. 549.

38. АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 5; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 5. – С. 121.
39. Lietuvos Metrika (далі – LM). Knyga Nr. 6 (1494 – 1506): Užrašymų knyga 6 / Parengė A. Baliulis. – Vilnius, 2007. – S. 59; Акты Литовской метрики. – Т. 1. – Вып. 2. – С. 163-164; Акты Литовско-Русского государства. Вып. 1. – С. 118; Любавский М. Областное деление... – С. 480-481.
40. LM. Knyga Nr. 4 (1479 – 1491): Užrašymų knyga 4 / Parengė L. Anužytė. – Vilnius, 2004. – S. 48; Акты Литовско-Русского государства. Вып. 1. – С. 41; Любавский М. Областное деление... – С. 480.
41. LM. Knyga Nr. 4. – S. 78; Акты Литовско-Русского государства. Вып. 1. – С. 51.
42. Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год / Собр. и изд. В. Антонович, К. Козловский. – К., 1868. – С. 15; див. також: Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie (далі – AS) / Wyd. B. Gorczak. – Lwów, 1887. – Т. 1. – С. 141; АЮЗР. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 36-38.
43. AS. – Т. 1. – С. 146; Radziwiński Z. L. Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta-Fedora Olgerdowicza X. Ratneńskiego. – Lwów, 1906. – Т. 1. – С. 134. Це повідомлення нашоухується на неув'язку: кількома роками по тому, 16 листопада 1509 р., Зигмунт I звільняв усіх підданих Костянтина Івановича Острозького у Великому князівстві Литовському (в тому числі й у Полонному), «которые ... здавна за предков наших воловицину давали» (AS / Wyd. B. Gorczak. – Lwów, 1890. – Т. 3. – С. 69-70).
44. Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории пановрады Великого Княжества Литовского. – Томск, 1901. – С. 323.
45. LM. Knyga Nr. 12 (1522-1529): Užrašymų knyga 12 / Parengė D. Antanavičius, A. Baliulis. – Vilnius, 2001. – S. 389-390; Акты Литовско-Русского государства. Вып. 1. – С. 200.
46. АЗР. – С.- Пб., 1846. – Т. 1. – С. 350. Ігнацій Данилович згадує про ще яексь звільнення волинян від воловицини у 1505 р. строком на 12 років (Danilowicz I. Skarbiec diplomatów. – Wilno, 1862. – Т. 2. – С. 272; порів.: АЮЗР. – Ч. 6. – Т. 1. – С. 39), а Тадеуш Чацький – у 1506 році (Czacki T. O litewskich i polskich prawach. – Kraków, 1861. – Т. 1. – С. 214).
47. Ясинский М. Уставные земские грамоты... – С. 151; АЮЗР. – Ч. 6. – Т. 1. – С. 26.
48. Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства... – С. 391.
49. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28 (1522 – 1552). Кніга Запісаў 28 / Падр. В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. – Менск, 2000. – С. 116.
50. AS / Wyd. Z. L. Radziwiński. – Lwów, 1910. – Т. 6. – С. 10.
51. АЗР. – С.- Пб., 1848. – Т. 3. – С. 76.
52. Грушевський М. Студії з економічної історії України. – С. 27-28; див. також: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 5. – С. 203.
53. АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 134; М. Грушевський у цьому випадку вважав, що платиться по 6 волів раз у три роки (Грушевський М. Барское староство. Исторические очерки (XV-XVIII в.). – К., 1894. – С. 90).

54. АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 142; див. також: *Баранович О.* Нове місто Західної України XVI ст. (заснування Старокостянтинова) [републікація у:] *Опис володін князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року // Упоряд. В. Атаманенко, І. Рибачок, О. Острог, 2009. – С. 61; порів.: Владимирский-Буданов М.* Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). – К., 1891. – С. 154.

55. *Łoziński W.* Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi za panowania Zygmunta III. – Lwów, 1903. – S. 91, 286, 612 i inne.

56. АЮЗР. – Ч. 6. – Т. 1. – С. 97.

57. AS. – Т. 6. – S. 38.

58. АЮЗР. – Ч. 6. – Т. 1. – С. 41.

59. *Горін С.* Дубенські Вознесенський, Спасо-Преображенський і Хрестовоздвиженський монастирі (до середини XVII ст.) // *Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 2011. – Вип. 14-15. – С. 145-146.*

60. *Грушевський М.* Господарство польського магната на Задніпров'ї перед Хмельниччиною // *Його ж.* Твори: У 50-ти т. – Львів, 2007. – Т. 8. – С. 88; *Історія України в документах і матеріалах / Упоряд. В. Петровський, М. Путілов. – К., 1941. – Т. 3. – С. 111; Крот В.* Історія Гадяча в творчості Михайла Грушевського // *Краєзнавство. – 2013. – Вип. 2. – С. 61-62.*

61. Україна перед Визвольною війною 1648 – 1654 рр. Збірка документів (1639-1648 рр.) / Відп. ред.: *М. Петровський, К. Гуслистий. – К., 1946. – С. 58-60.*

62. Літопис Самовидця / Підп. *Я. Дзира. – К., 1971. – С. 47; порів.: Шербак В.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648-1654 рр. – К., 1989. – С. 15.

63. Історія України в документах і матеріалах. – Т. 3. – С. 115; *Кривошея В.* До причин Національно-визвольної війни середини XVII ст. // *Гілея. – 1999. – Вип. 23. – С. 4.*

64. История крестьянства СССР... – Т. 2. – С. 240; див. також: *Баранович А.* Хозяйственное и социальное развитие Украины в первой половине XVII в. // *Очерки истории СССР. Период феодализма. XVII в. / Под. ред. А. Новосельского, Н. Устюгова. – М., 1955. – С. 667.*

65. Українська радянська енциклопедія. – К., 1978. – Т. 2. – С. 291.

66. *Ворончук І.* До питання про соціально-економічне становище селянства Волині в першій половині XVII ст. // *Journal of Ukrainian studies. – 1992. – Summer-winter. – Vol. 17. – NN 1-2. – P. 101; див. також: Леонтович Ф.* Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV и XVI столетий. – С. 27; *Пичета В.* Крестьяне тяглые во второй половине XVI в. в Великом княжестве Литовском // *Его же.* Белоруссия и Литва XV – XVI вв. (исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития). – Москва, 1961. – С. 93-100.

67. Литовская метрика. Т. 1 // *Русская историческая библиотека, издаваемая императорскою археографическою комиссиею. – Петербург, 1903. – Стлб. 1178.*

68. Там само. – Стлб. 1145.

69. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. / Підг. В. Німчук, В. Русанівський та ін. – К., 1981. – С. 36.
70. Там само. – С. 85.
71. Там само. – С. 94.
72. АЮЗР. – Ч. 6. – Т. 1. – С. 425-426.
73. Торгівля на Україні. – С. 296-297.
74. *Ворончук І.* До питання про соціально-економічне становище... – С. 101-103.
75. *Берковський В.* До питання експорту товарів з Волині в XV – першій половині XVII ст. Торгівля воском та худобою // *Ukraina Lithuanica*. – К., 2009. – Т. 1. – С. 166.
76. Торгівля на Україні. – С. 294.
77. Киевская летопись. 1241-1621 // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 77; *Ворончук І.* Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. – К., 2012. – С. 569-570.
78. *Бевзо О.* Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971. – С. 102; *Ворончук І.* Населення Волині... – С. 569.
79. Фрагмент ревізії володінь О. Острозького перед їх поділом між його дочками 1620 р. // Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упоряд. В. Атаманенко. – К.; Острог; Нью Йорк, 2004. – С. 218.
80. *Ковальський Н.* Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 2. – С. 113-137; *Ковальський М.* Акт 1603 р. поділу володінь кн. Острозьких // *Його ж.* Етюди з історії Острога: Нариси. – Острог, 1998. – С. 112-126; *Атаманенко В.* Акт поділу володінь князя В.-К. Острозького між його синами Янушем і Олександром 1603 року // Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедія. – Острог, 2010. – С. 10-11.
81. Про смерть О. Острозького див.: *Ульяновський В.* Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. — К., 2012. – С. 1260-1261.
82. *Dlugosz J.* Podział latyfundiów Ostrogskich w roku 1621 // *Acta universitatis Wratislaviensis: Historia XVI*. – Wrocław, 1969. – № 108. – S. 3-15; *Яковенко Н.* Українська шляхта... – С. 98.
83. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Перекл., упорядк. і передм. *І. Ворончук*. – К.; Старокосянтинів, 2001. – С. 74.
84. Див.: *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materiały do historyi Wołynia. – Warszawa; Kraków, 1913. – S. 216-238, 270-280; *Кулаковський П.* Острозька ординація // Острозька академія XVI – XVII ст. Енциклопедія. – С. 314-315; *Volumina legum*. – Petersburg, 1859. – Т. 2. – S. 466; *Ibidem*. – Petersburg, 1859. – Т. 3. – S. 222; *Яковенко Н.* Українська шляхта... – С. 97.
85. Інвентар ординатської частини Острозької волості 1621 р. // Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упоряд. В. Атаманенко. – К.; Острог; Нью Йорк, 2004. – С.292-328.

86. ЛННБУС ВР. – Ф. 91. – Од. зб. 39/І-1.
87. *Атаманенко В.* Південноволинські маєтності Я. Острозького у першій чверті XVII ст. // Наукові записки. Історичні науки. – Острог, 2000. – Вип. 1. – С. 15.
88. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu PAN (далі – BZNO), sygn. 3669/II (kopia cyfrowa w: Dolnośląska biblioteka cyfrowa). – К. 329.
89. Ibidem.
90. Ibidem. – К. 330.
91. Фрагмент ревізії володінь О. Острозького перед їх поділом між його дочками 1620 р. // Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упоряд. *В. Атаманенко*. – К.; Острог; Нью Йорк, 2004. – С. 246.
92. Фрагмент ревізії володінь О. Острозького... – С. 212.
93. BZNO. – Sygn. 3669/II. – К. 332v.
94. Ibidem. – К. 165.
95. *Ланто И.* Великое княжество Литовское... – Т. 1. – С. 549.
96. ЛННБУС ВР. – Ф. 91. – Од. зб. 39/І-1. – Арк. 120-120v, 157.
97. Про аграрну реформу на території Великого князівства Литовського див.: *Гурбик А.* Аграрна реформа в Україні XVI ст. – К., 1997; *Пичета В.* История сельского хозяйства и землевладения в Белоруссии. – Минск, 1927. – Ч. 1. – С. 157-172; *Kolankowski L.* «Pomiara włóczna» // Ateneum Wileńskie. – Wilno, 1927. – Rok 4. – Zeszyt 13. – S. 1-17; *Довнар-Запольский М.* Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке. – К., б.д. – С. 157-286 та ін.
98. Див.: *Гурбик А.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волесть, дворище, село, сябринна спілка). – К., 1998; *Леонтович Ф.* Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV и XVI столетий (окончание). – С. 13-14; *Grabski W.* Historia wsi w Polsce. – Warszawa, 1929. – S. 146.
99. *Бойко І.* Селянство України у другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 147.
100. Співвідношення визначено на підставі: *Горбачевский Н.* Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского. – Вильно, 1874. – С. 145-146.
101. BZNO. – Sygn. 3669/II. – К. 352.